

DOI:10.26104/NNTIK.2023.45.32.071

Иймангазиева А.И.

**СӨЗ ТҮРКҮМ АРАЛЫК АНТОНИМДЕР
(Ашым Жакыпбековдун чыгармаларынын негизинде)**

Иймангазиева А.И.

**МЕЖЧАСТЕРЕЧНАЯ АНТОНИМИЯ
(на основе произведений Ашима Джакыпбекова)**

A. Iimangazieva

**INTERPARTICULAR ANTONYMY
(based on the works of Ashym Dzhakypbekov)**

УДК: 81.373.811.161/82

Аталган макалада белгилүү жазуучу Ашым Жакыпбековдун чыгармаларындагы сөз түркүм аралык антонимдерге иликтөөгө алынат. Анткени, антонимдин курамын түзгөн компоненттер дайым бир гана сөз түркүмгө тиешелүү болбойт. Карама-каршы маанини чагылдырууда зат атооч, сын атооч, ат атооч ж.б. сөз түркүмдөрдөн турган сөздөр бири-бири менен антонимдик катышты түзүшү мүмкүн. Аталган антонимдерди лексикалык, морфологиялык талдоо жүргүзүү менен далилдөөгө болот. Себеби, бир сөз түркүмгө тиешелүү уңгу түрүндөгү сөзгө бир нече грамматикалык формалар жалганып, ар түрдүү өзгөрүүгө дуушар болот. Жыйынтыгында, баштапкы уңгу туюндурган сөз түркүмгө эмес, бөлөк сөз түркүмгө өтүп кетет. Мындай типтеги антонимдер башка антонимдердей эле карама-каршылыкты туюндуруп, чыгармага же сүйлөмгө көркөмдүүлүк бере алат. Иликтөөбүздүн негизинде сөз түркүм аралык антонимдер көбүнчө көркөм чыгармаларда басымдуулук кыларына күбө болдук.

Негизги сөздөр: сөз түркүм, сөз түркүм аралык, антоним, морфология, зат атооч.

В указанной статье исследуются межчастеречные антонимы в произведениях известного писателя А.Жакыпбекова. Потому что компоненты составляющие антонимической состав, не всегда принадлежит к одному словесному семейству. Существительное, прилагательное, местоимение и.т.д., при выражении противоположного значения слова, состоящие из других частей речи, могут образовывать антонимические отношения друг с другом. Эти антонимы могут быть подтверждены лексическим и морфологическим анализами. Это связано с тем, что несколько грамматических форм слова, принадлежащих к одной и той же группе слов, преобразуются в различные грамматические формы. В результате слово выражающее начальный звук, представляет не группу слов, а другую группу слов. Эти типы антонимов, как и любые другие антонимы могут выражать противоположность и придавать смысл произведению или предложению. На основании мы увидим, что в художественных произведениях часто преобладают межчастеречные антонимы.

Ключевые слова: одночастеречная, межчастеречная, антоним, морфология, имя существительное.

This article examines the interparticle antonyms in the works of the famous writer A. Zhakypbekov. Because the components that make up the antonymic composition do not always belong to the same verbal family. Noun, adjective, pronoun, etc., when expressing the opposite meaning, words consisting of other parts of speech can form antonymic relations with each other. These antonyms can be confirmed by lexical and morphological analysis. This is due to the

fact that several grammatical forms of a word belonging to the same group of words are transformed into different grammatical forms. As a result, the word expressing the initial sound does not represent a group of words, but another group of words. These types of antonyms, like any other antonyms, can express the opposite and give meaning to a work or sentence. On the basis, we will see that interparticle antonyms often prevail in works of fiction.

Key words: one-part, inter-part, antonym, morphology, noun.

Сөз түркүм аралык антонимдер жалпы тил илиминде жана анын ичинен кыргыз тили илиминде жетишерлик деңгээлде изилденген эмес. Көбүнчө лексикалык антонимдерди изилдөөгө басым жасалган. Кыргыз тили илимине караганда, орус тили илиминде 1970-жылдардан баштап атайын изилдөөгө алына баштаган. Антонимдерди түзгөн түгөйлөр бир гана сөз түркүмүнө таандык эмес экенин, алар сөз түркүм аралык да байланышта келерин биринчилерден болуп, орус окумуштуусу Е.Миллер тастыктаган. Далил катары окумуштуунун пикирине токтолмокчубуз: “В художественной прозе писателя встречаются примеры и «межчастеречной антонимии» [7, 88-б.]. Жогорудагы пикирди Л.Булаховский да колдоп, сөз түркүм аралык антонимдер кепте гана жашабастан тилдик системада да кездешерин эскерткен. Е.И. Родичева, сөз түркүм аралык антонимдерде карама-каршылыктын пайда болушу үчүн антонимдик сөздөрдүн бирдей грамматикалык нукта болушу зарыл эмес экенин белгилеген [8,161-б.]. Мындан сырткары Н.Б. Боева, В.А. Сазанова, В.И. Скибина өңдүү окумуштуулар Е.Миллердин сөз түркүм аралык антонимдер боюнча пикирин колдошот. Бир катар окумуштуулар Л.А. Введенская, Л.П. Крысин, Н.Л. Соколова, В.А. Ивановалар антонимди түзгөн сыңарлар бир сөз түркүмгө таандык болуу керек деген принципти жакташат [5, 18-19-бб.]. Л.А. Введенскаянын пикири боюнча «Антонимы встречаются в кругу различных частей речи, но антонимы соотносительные друг с другом, обязательно должны принадлежать к одной и той же части речи, например, к существительным: шум – тишина, закат – рассвет; прилагательным: высокий – низкий, добрый – злой; глаголам: светает – темнеет; наречиям: рано – поздно, вверх – вниз. Это относится к

языку. В художественном произведении встречается противопоставление слов, принадлежащих к разным частям речи. Такие антонимы следует относить к ряду контекстуальных» [9, 11-б.]. Е.Н. Миллер жогорудагы иликтөөгө каршы экенин билдирип, сөз түркүм аралык антонимдер тилдин да, кептин да системалуу жана регулярдуу кубулушу экенин баса белгилеген.

Кыргыз тили илими да сөз түркүм аралык антонимдерге бай. Көбүнчө көркөм кепте арбын экенин иликтөөбүздө баамдай алдык. Ишибиздин максатына ылайык А.Жакыпбековдун көркөм тилиндеги карамакаршылыкты берүүдөгү өзгөчөлүгүнө токтолмокчубуз. Төмөндө сөз түркүм аралык антонимдерге бир катар мисалдарды таблица түрүндө бердик:

Зат атооч + этиш	<i>Эми кайра тартмак белек, акыры башта бир өлүм, – деп калың колго бута атым жакындап барып, кыйкырды эле тиги калың кол бүтүн салып, жаңырыктан тоо силкинип, шагырап таш кулады. Бакай унчукпай калса тигилер да тымтырс [4, 115-б.].</i>
Сын атооч + этиш	<i>Урабайт да, эскирбейт, күн чубактап отурганга жакшы деп, бул ташты да ушул там салынган жылы атайы тиги кол арыктын кашатынан тоголотуп келип орноткон эле. Таштын үстүндө эски талпак жатканы жаткан [1, 10-б.]. Айылдан чыкканча уурудай акырын бастырып барып, четки үйдөн өткөн соң атайы элчиликке шайланып чыккандай шанданып, төмөн ээн талааны көздөй шартылдата катуу жүрүп кетти [1, 53-б.].</i>
Сын атооч + сан атооч	<i>Ошентип үч баатыр амал менен калың колду беттеген жолунан буруп, өздөрү терең коого кире качып, артынан агылган колду коо ичине калтырып, оозун ок менен тосуп, шыкап салды [4, 427-б.]. Аны айланчыктаган кол аз. Анын тегерегинде да кара таандай жабалактаган миң кол [4, 132-133-бб.].</i>
Сан атооч + ат атооч	<i>Белгилүү Каңгай жер ушул, миң түркүн амалын билген мен ушул [4, 455-б.].</i>
Ат атооч + тактооч	<i>Ошол кула тай азыркы Аккула [4, 468-б.]. Алиги түн уйкусун качырган беймазалык ушул түштүн аяны белем деп, жакасын карманды каныша [4, 494-б.].</i>
Ат атооч + сан атооч	<i>Өзүм менен он болуп, ажалга бербей бирин да, алып жүрөм аман сактап... – деп Баймат тайсалдайт [3, 456-б.].</i>
Тактооч + сын атооч	<i>Алыс. Бу бетинен бирөө-жарым чыкканбы, жокпу, билбейм, бирок биерден караганда оной эле көрүнөт [3, 101-б.].</i>

Жогорудагы мисалдардын ар бирине токтолбостон, саналуу гана мисалдарды талдоого алдык. Мисалы, **Жымжырт** [2, 97-б.]. **Жүрөгүм гана дүкүлдөп**, **дүбүртү катуу угулат** [2, 97-б.]. **Жаканын жашык чөбүн оттоп жүргөн баягы түрү жок, таскыл** **жүнү жылтылдап**, **суу жукпайт** [1, 14-б.].

Келтирилген мисалдардагы **жымжырт** ↔ **дүкүлдөп**; **таскыл** ↔ **жылтылдап** - антонимдик байланышты түзгөн биринчи түгөйлөрү **жымжырт**, **таскыл** тубаса зат атооч жана сын атооч сөздөр болуп саналат. Экинчилери **дүкүлдөп**, **жылтылдап** түпкү уңгусу тууранды сөздөр болгонуна карабастан **-ылда** сөз жасоочу мүчөсүнүн жана этиштин өзгөчө формасы чакчылды уюштурган **-ып** мүчөсүнүн жалганышынын негизинде этиштик мааниде колдонулду. **Жымжырт**, **дүкүлдөп** антонимдери сүйлөмдөгү берилчүү позициялары боюнча ар түрдүү. Колдонулуш аралыгы боюнча алыс, себеби, **жымжырт** окуяга сын-сыпаттык атоону туюндуруп, атама сүйлөмдү негиздесе, **дүкүлдөп** сөзү жөнөкөй сүйлөмдүн ортосунда келип, кыймыл аракетке карата кошумча маани берди. Ал эми **таскыл**, **жылтылдап** антонимдери бир сүйлөмдүн мазмунунда колдонулуп, аттын өңүн сү-

рөттөөдө колдонулду. Демек, антонимдердин аралыгы жакын. Жогорудагы келтирилген мисалдардын семантикалык маанилерине кайрылсак. **Жымжырт** сөзү сүйлөмдө айлана-чөйрөдөгү жаратылыштын бейпилдигин, эч бир дабыш жок, мемирегенин ачып берүүгө колдонулса, **дүкүлдөп** адамдын жан дүйнөсүндөгү абалды, тагырагы жүрөктүн согушун берүүдө колдонулду. **Жымжырт** аты айтып тургандай эле, образдуу айтканда, кулак кескендегидей тынчтыкты туюндурса, **дүкүлдөп** жеке эле адам баласынын эмес, жаныбарлардын баарынын эле жүрөктөрүнүн согушун туюндурат. Чыгармада жымжырт сөзү жаратылыштын түн ичиндеги көрүнүшүн сүрөттөөдө колдонулса, ошол мемиреген тынчтыктан эч нерсе угулбай, бир гана Апсаматтын жүрөгүнүн дүкүлдөп согушу ошол жымжыртыкты жарып, өзүнө гана угулат. Адамдын жүрөгүнүн согушу чыгармада гана дүкүлдөп сокпойт, кадимки жай турмушубузда деле ушундай көрүнүшкө ээ. Автор жүрөктүн дүкүлдөп согушун түз маанисин албастан, өтмө маанисин колдонгон. Себеби, Апсаматтын коркуу сезимин, согушка катышпай качуу үчүн болгон аракетин, жан дүйнөсүндөгү болуп жаткан абалын жаратылыштын тынч-

тыгы менен адамдын жүрөгүнүн согушун салыштырып, бири-бирине карама-каршы коюп, эки сүйлөмдүү удаа колдонуу менен ачып берген. Мисалы, *жымжырт* сөзүнүн карама-каршы мааниси чууру-чуу, ушул эле сөздөрдүн синонимдери ызы-чуу, дүрбөлөң деген сөздөрдү да жымжырт сөзүнө карама-каршы койсок болот. Демек, *жымжырт*, *дүкүлдөп* бири-бирин толук танбастан, жарым-жартылай карама-каршылыкты түзүшүп, толук эмес антонимдердин тибине кирет. Ушул эле антонимдерге улай *жылтылдап*, *таскыл* сөздөрүнүн семантикалык маанисине токтолсок. *Жылтылдап* сөзүнүн түпкү уңгусу болгон жылт сөзү оттон, нурлуу, жылтырак ж.б. нерселерден аз гана же чукул гана жарык, нур, шоола көрүнө калышын, чагылышын же тез-тез кайта-кайта көрүнө калышын билдирүүдө колдонулат [6, II. 566-б.]. *Таскыл* эки мааниге ээ. 1. Тасырайган, жылмакай, тегиз. 2. Жүгү жок же түгү өтө кыска, жылмакай (тери) [6, II. 463-б.]. Жогорудагы таскыл сөзүнүн экинчи мааниси чыгарманын мазмунунда колдонулганын эскерте кетүүбүз абзел. А.Жакыпбеков чыгармада Айгашканын түнт өңдөн ачык өңгө өтүшүн, арыктап, жүдөп турган кебетеден өтүп, семирп, баралына жетип, өзүнүн өңүнөн да кыйла оңолгондугун *таскыл* менен *жылтылдап* деген сөздөрдү колдонуу аркылуу чагылдырды. Демек, бир этаптан экинчи этапка өтүү процессинин жыйынтыгы берилди. Карама-каршылыктын акыркы чектерин көрсөтүп турганына карабастан, нагыз антонимдердин катарын толуктабайт, бирок, ошого карабастан тилибизде активдүү колдонулуп келүүдө. Айрыкча жылкынын семирп, арыктаганын, тоют толук кандуу жетип, багуу, таптоосу жарашып атканын атоодо жылтылдап өңүнө чыгыптыр десек, тескерисинче, багуусу жарашпай жатканын өңү таскыл экенин айтып сындайбыз. *Жылтылдап* сөзү колдонулуш масштабы боюнча эркин, бир гана жаныбардын көрүнүшүнө карата колдонулбастан, оттун күйүшүнө, жылдыздын алыстан жылтылдап көрүнүшү, авто унаанын түн ичинде жолдо жүрүшү ж.б. нерселердин көрүнүшүн сүрөттөөдө колдонула берет. Ал эми *таскыл* сөзү тек гана малга, жаныбарларга гана тиешелүү. Адамга, нерселерге карата колдонбойбуз. Жылтылдап, таскыл жаныбарларга, тагыраагы тулпардын сырткы көрүнүшүн сүрөттөөдө активдүү колдонулат. *Жылтылдап*, *таскыл* антонимдери семиз, арык сөзүнүн малга карата колдонуудагы синонимдери болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы антонимдер карама-каршылыктын акыркы чектерин билдиргенине карабастан, нагыз антонимдер эмес, толук эмес антонимдердин катарын толуктап, бир сүйлөмдүн мазмунунда берилди. Дагы бир өзгөчөлүгү карама-каршылыгы тоңуп калган, мындан ары өркүндөп өсө алган эмес, сенектик маани мүнөздүү. Ал эми кийинки мисалдагы *ошол* ↔ *азыркы* антонимдери да эки сөз түркүмдөн

турат. *Ошол* кула тай *азыркы* Аккула [4, 468-б.]. *Ошол* - тубаса шилтеме ат атооч, *азыркы* – туунду мезгил бышыктагыч тактооч, азыр - уңгусу, -кы – тактоочтон тактооч жасоочу мүчө. Сүйлөмдө *ошол* ат атоочу кула тайды аныктап келсе, *азыркы* тактооч сөзү Аккула экенин тактап жатат. Демек, Аккуланын тай кезинен берки Аккула болушуна чейинки басып өткөн жолун *ошол*, *азыркы* сөздөрүн колдонуп, бир сүйлөмдүн алкагында берди. Жогорудагы антонимдер чыгармада тээ алыскы аралык менен учурдагы убакытты билдирип, жүнү түшүп, жүдөгөн кула тайдан алдыга тулпар коё бербес, бараалына толуп турган Аккуланын образын ачып берди. Бири мезгилди бышыктап, экинчиси мезгилдин аралыгынын алыстыгын туюндуруп, толук эмес антонимдерди туюндурушту. Мааниси боюнча жарым-жартылай карама-каршылыкты камтый алышты. Ал эми кийинки мисалга өтсөк, *куйрук улаш* ↔ *элүү метрче* жогорудагы антонимдерге караганда, өзгөчө, себеби, жөнөкөй сөздөрдөн эмес, татаал сөздөрдүн тизмегинен турган антонимдер болуп саналат. *Жана куйрук улаш алда бараткан күрөң, эми элүү метрче узап алган* [1, 47-б.]. *Куйрук улаш* – бул кыргыздардын оозеки кебинде аралыктын жакын калганын билдирүү үчүн колдонгон төл сөзү. Сөз түркүмү боюнча синтаксистик жол менен жасалган тактооч. *Куйрук* зат атооч сөзүнө *улаш* сөзүнүн айкалышы аркылуу түзүлдү. *Улаш* – ула деген этиш сөзгө этиштин кош мамилесинин –*ыш* мүчөсү жалганды. *Элүү метрче* – *элүү* сан атооч + *тактооч*, *метр* деген зат атоочко тактоочтун –*ча* өнүмдүү мүчөсүнүн жалганышы менен *метрче* деген тактооч келип чыкты. Жогорудагы тактоочтун өлчөөмүн аныктап, *элүү* деген сан атооч коштоп келди. Синтаксистик жол менен жасалган татаал тактооч. *Куйрук улаш*, *элүү метрче* антонимдери жалпысынан татаал тактоочту түздү, ошого карабастан татаал сөздүн тизмегиндеги *сөздөрдүн бардыгы тактооч сөздөрдөн эмес экенине жогорудагы талдообуз далил*. *Куйрук улаш*, *элүү метрче* татаал антонимдерди чыгармага байланыштырбай карасак, маанилери боюнча синонимдер болуп саналат. Ал эми жазуучу чыгармада күрөң аттын Айгашкадан алгач жакын эле аралыкта алдыда баратканын, кийин салыштырмалуу *элүү метрче* дагы алыстап, алдыда чуркап баратканын баяндады. Демек, байгеге чабылган Айгашка менен күрөң аттын аралыгынын жакын, алыстыгын салыштырды. Жогорудагы мисалдарда камтылган карама-каршылык өтө эле жакын, жалпысынын синонимдик мааниде колдонулду. Бирок, тексттин мазмунунда эки күлүктүн аралыгы салыштырылып, эки башка айырмалуу жыйынтыкты көрө алдык. Аталган антонимдер контексттик антонимдин тибине кирет. А.Жакыпбековдун “Айгашка” чыгармасынын мазмунунда, ушул сүйлөмдө гана антонимдер боло алышат.

Сөз түркүм аралык антонимдер тууралуу төмөнкүдөй тыянактарга ээ болдук:

- Сөз түркүм аралык антонимдер оозеки, көркөм жана публицистикалык стилдерде басымдуулук кылат;

- Сөз түркүм аралык антонимдерди жасоодо негизги жана өзгөчө сөз түркүмдөр активдүүлүккө ээ;

- Сөз түркүм аралык антонимдер белгилүү бир системага, эреже салынбайт, эркин;

- Көркөм чыгармада сөз түркүм аралык антонимдердин колдонулушу, санынын көптүгү же аздыгы сүрөткердин калеминен көз каранды;

- Сөз түркүм аралык антонимдер бир түркүмдөгү антонимдердей эле чыгармага экспрессивдүү боёкту бере алат;

- Сөз түркүм аралык антонимдердеги карама-каршылык берилген сүйлөмдө же абзацтын мазмунунда гана сакталат.

Жыйынтыктап айтканда, сөз түркүм аралык антонимдер кыргыз тилинде атайын лингвистикалык изилдөөгө муктаж. Жогоруда биз, Ашым Жакыпбековдун көркөм чыгармаларындагы сөз түркүм аралык антонимдерди мисалдар менен келтирип, саналуу гана мисалдарын талдоого алдык. Бул дагы автордун жазуучулук талантынын дагы бир өзгөчөлүгү десек жаңылышпайбыз. Сөз түркүм аралык антонимдерди түзгөн сөздөр бир гана сөз түркүмүнө таандык болбостон, ар түрдүү сөз түркүмдөрдүн негизинде калыптанышына жогорудагы таблицаны күбө боло алат.

Адабияттар:

1. Жакыпбеков А. Биз атасыз өскөнбүз [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1969. - 240 б.
2. Жакыпбеков А. Катаал багыт [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Мектеп, 1966. - 159 б.
3. Жакыпбеков, А. Кыргыз эл жомоктору [Текст] // А.Жакыпбеков. - Фрунзе: Мектеп, 1981. - 220 б.
4. Жакыпбеков А. Теңири Манас [Текст] // А.Жакыпбеков. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 555 б.
5. Корюкина Е.С. Риторические возможности антонимов в современном русском языке. Диссертация ... канд. фил. наук: 10.02.01. [Текст] // Е.С. Корюкина. Ниж. Новг., 2014. - 202.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-II. [Текст]. - Бишкек, 2019.
7. Миллер Е.Н. Антонимия номинативных единиц в современном немецком языке: Учебное пособие к спецкурсу. [Текст] // Е.Н. Миллер. - Куйбышев.: ПИ, 1985. - 92.
8. Родичева Э.И. К проблеме антонимии. Семантические и филологические проблемы [Текст] / Э.И. Родичева. - М., 1968. - 317.
9. Сазанова В.А. Межчастеречная антонимия (на материале художественной прозы А.П.Чехова) // В.А. Сазанова. Научный журнал на тему: Науки об образовании, Языкознание и литературоведение. 2011. №1. - С.10-12 [Эл. ресурс] / Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/journal/n/mir-naukikultury-obrazovaniya?i=1113941>
10. Иймангазиева А.И. Ашым Жакыпбековдун чыгармаларындагы нагыз антонимдер. // А.И. Иймангазиева. Научный журнал Известия ВУЗов Кыргызстана. 2020. №3. - с.154-158. [Эл.ресурс] / Режим доступа: <http://www.science-journal.kg/ru/journal/2/archive/13569>
12. Иймангазиева А.И. Антонимы природных явлений в романе “Теңири Манас” Ашима Джакыпбекова. 2022. - №4 с. 262-265. [Эл. ресурс]. / Режим доступа: <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/archive/15376>